

MONIKA MOSKA^a

**ODPOWIEDZIALNOŚĆ ODSZKODOWAWCZA
PROWADZĄCYCH NA WŁASNY RACHUNEK
PRZEDSIĘBIORSTWA LUB ZAKŁADY WYTWARZAJĄCE
ŚRODKI WYBUCHOWE ALBO POSŁUGUJĄCE SIĘ
TAKIMI ŚRODKAMI (ART. 435 § 2 K.C.)**

**LIABILITY OF ENTITIES OPERATING ON THEIR OWN
ACCOUNT AN ENTERPRISE OR ESTABLISHMENT PRODUCING
OR USING EXPLOSIVE MATERIALS
(ARTICLE 435 § 2 OF THE CIVIL CODE)**

The subject matter in question had not been elaborated on in greater depth before, which was the reason for undertaking research on it. The aim of the article is to provide an in-depth interpretation of Article 435 § 2 of the Civil Code regulating the liability of entities operating on their own account an enterprise or establishment producing or using explosive materials. In particular, the issues of the entity responsible for the damage and the damaging event as well as the concept of explosives are analysed. The study uses the dogmatic and legal method. The legal text is interpreted mainly with reference to the derivational concept of interpretation. The considerations led to the following conclusions (among others): the entity responsible for the damage under Article 435 § 2 of the Civil Code is an entity operating on its own account an enterprise or establishment producing or using explosive materials, whereby 'explosive materials' shall be understood as chemical substances which, spontaneously or under the influence of a specific external influence, are capable of a violent chemical change of an exothermic nature, accompanied by the release of products in the form of an explosion, which can cause damage to the surrounding environment. Doubts as to whether a given entity is the addressee of the standard resulting from the interpreted provision should be resolved taking into account the degree of danger generated by it. This liability arises only if the damage is related to the producing or using explosive materials.

Keywords: strict liability; explosive materials; particular danger

Tytułowa tematyka nie doczekała się w polskiej literaturze szerszego opracowania, co stanowiło przesłankę podjęcia badań w tej materii. Celem artykułu jest dokonanie pogłębionej wykładni art. 435 § 2 k.c., regulującego odpowiedzialność prowadzących na własny rachunek przedsiębiorstwa lub zakłady wytwarzające środki wybuchowe albo posługujące się takimi środkami. Analizie

^a Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland /
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska
monika.moska@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2425-3662>

poddano zwłaszcza zagadnienia podmiotu odpowiedzialnego za szkodę oraz zdarzenia szkodzące, jak również pojęcie środków wybuchowych. W badaniach wykorzystano metodę dogmatyczno-prawną. Interpretacja tekstu prawnego została dokonana przede wszystkim przy odwołaniu się do derywacyjnej koncepcji wykładni. Z podjętych rozważań wynikają w szczególności następujące wnioski: podmiotem odpowiedzialnym za szkodę na gruncie art. 435 § 2 k.c. jest prowadzący na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wytwarzający środki wybuchowe lub posługujący się nimi, przy czym przez „środki wybuchowe” należy rozumieć substancje chemiczne, które samorzutnie lub pod wpływem określonego oddziaływania zewnętrznego zdolne są do gwałtownej przemiany chemicznej o charakterze egzotermicznym, której towarzyszy wydzielanie produktów gazowych w postaci wybuchu, przez co mogą one powodować zniszczenia w otaczającym środowisku. Wątpliwości w zakresie tego, czy dany podmiot jest adresatem normy wynikającej z interpretowanego przepisu powinny być rozstrzygane z uwzględnieniem stopnia niebezpieczeństwa przez niego generowanego. Omawiana odpowiedzialność powstaje tylko wówczas, gdy szkoda pozostaje w związku z wytwarzaniem środków wybuchowych lub posługiwaniem się nimi.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność na zasadzie ryzyka; środki wybuchowe; szczególne niebezpieczeństwo

I. WPROWADZENIE

Wytwarzanie środków wybuchowych oraz posługiwanie się nimi może prowadzić do wyrządzenia w otoczeniu szkód o wielkich rozmiarach, generując potencjalne procesy odszkodowawcze o dużych wartościach przedmiotów sporów. Regulujący tę materię art. 435 § 2 ustawy z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny¹ ustanawia rygorystyczną odpowiedzialność opartą na zasadzie ryzyka. Jak się wydaje, surowość regulacji powinna iść w parze z precyzyjnym określeniem przesłanek odpowiedzialności i podmiotu odpowiedzialnego za szkodę. Tymczasem komentowany przepis nakazuje „odpowiednio” stosować do takich przypadków art. 435 § 1 k.c., a konstrukcja tego rodzaju zawsze budzi pewne wątpliwości interpretacyjne.

W literaturze i orzecznictwie wskazuje się, że odpowiednie stosowanie przepisów prawa oznacza albo stosowanie odnośnych przepisów bez żadnych zmian do innego zakresu odniesienia, albo stosowanie ich z pewnymi zmianami, albo też niestosowanie tych przepisów wcale do innego zakresu odniesienia ze względu na ich bezprzedmiotowość lub sprzeczność z przepisami ustanowionymi dla tego innego zagadnienia². W przypadku konkretnych regulacji ustalenie, które fragmenty przepisów należy stosować wprost, które z modyfikacjami, a których nie należy stosować wcale, bywa problematyczne. Pomocne przy rozstrzygnięciu zarysowanej kwestii może być określenie funkcji danej regulacji oraz wartości, jakie ma realizować.

Odnosnie do art. 435 § 2 k.c. przedstawiciele doktryny niemal zawsze jako *ratio legis* wskazują motyw ponadprzeciętnego zagrożenia, jakie stwarza dla

¹ T.jedn.: Dz. U. 2020, poz. 1740 ze zm. (dalej jako: „Kodeks cywilny” lub „k.c.”).

² Por. np. wyrok SN z 15 lutego 2008 r., I CSK 357/07, OSNC 2009, nr 4, poz. 62; uchwała SN z 23 sierpnia 2006 r., III CZP 56/06, OSNC 2007, nr 3, poz. 43.

otoczenia działalność przedsiębiorstwa wytwarzającego lub posługującego się środkami wybuchowymi³. Szczególne niebezpieczeństwo w tym przypadku jest, ich zdaniem, wręcz „oczywiste”⁴. Wydaje się, że motyw ten powinien mieć zatem decydujące znaczenie przy rozstrzygnięciu ewentualnych wątpliwości interpretacyjnych powstałych na tle analizowanego unormowania.

Podstawową metodą badawczą wykorzystywaną w niniejszym opracowaniu jest metoda dogmatycznoprawna. Interpretacja tekstu prawnego następuje przy odwołaniu się do derywacyjnej koncepcji wykładni. Istotną rolę odgrywa także analiza orzeczeń sądów. Tytułowym zagadnieniem należało zająć się bliżej, tym bardziej że w polskiej literaturze brak jest opracowania podejmującego szerzej tę tematykę.

II. PODMIOT ODPOWIEDZIALNY ZA SZKODĘ

Podmiotem odpowiedzialnym za szkodę na gruncie art. 435 § 2 k.c. jest, jak się wydaje, prowadzący na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wytwarzający środki wybuchowe albo posługujący się takimi środkami. Z brzmienia komentowanego przepisu wynika bowiem, że w stosunku do uregulowania zawartego w § 1 zmianie ulega jedynie charakter (profil) przedsiębiorstwa lub zakładu, wszystkie zaś pozostałe elementy uregulowania powinny pozostać jednakowe, z zastrzeżeniem ewentualnych modyfikacji niezbędnych z uwagi na specyfikę przedsiębiorstwa czy *ratio legis* analizowanego przepisu. Tym samym wydaje się, że art. 435 § 2 k.c., bez zmiany jego znaczenia, wyrazić można następująco: „Prowadzący na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wytwarzający środki wybuchowe albo posługujący się takimi środkami ponosi odpowiedzialność za szkodę na osobie lub mieniu, wyrządzoną komukolwiek przez wytwarzanie środków wybuchowych albo posługiwanie się nimi, chyba że szkoda nastąpiła wskutek siły wyższej albo wyłącznie z winy poszkodowanego lub osoby trzeciej, za którą nie ponosi odpowiedzialności”.

Jerzy P. Naworski stawia przy tym tezę, że poprawnie zredagowany art. 435 § 2 k.c. powinien – tak jak jego § 1 – stanowić wprost o prowadzącym na własny rachunek tego rodzaju przedsiębiorstwo lub zakład, a nie odwoływać się do przedsiębiorstwa i zakładu jedynie w znaczeniu przedmiotowym (bez wyraźnego wskazania adresata normy prawnej)⁵. Zaproponowane ujęcie z pewnością zapewniłoby większą przejrzystość regulacji, jednakże nowelizacja taka nie wydaje się konieczna. Pamiętając bowiem o tym, że prawodawca stosuje technikę rozczłonkowania syntaktycznego i treściowego norm w przepisach prawnych⁶, stwierdzić należy, że ewentualne wątpliwości dotyczące

³ Tak np. Bieniek (2002): 362; Śmieja (2014): 581; Dubis (2021): 983; Olejniczak (2014): 507.

⁴ Śmieja (2014): 578.

⁵ Naworski (2015a): 5; (2015b): 23.

⁶ Szerzej na temat rozczłonkowania syntaktycznego i treściowego norm w przepisach prawnych por. np. Zieliński (2017): 101–122.

określenia adresata dają się rozwiać w drodze wykładni (*scil.* na etapie rekonstrukcyjnej fazy wykładni).

Pojęcia „przedsiębiorstwo” i „zakład”, jak również „prowadzenie na własny rachunek” należy – zgodnie z zakazem wykładni homonimicznej – rozumieć w sposób tożsamy z tym, jak są one powszechnie wykładane na gruncie art. 435 § 1 k.c. Zatem przedsiębiorstwo – zgodnie z definicją legalną zawartą w art. 55¹ k.c. – pojmować należy jako zorganizowany zespół składników niematerialnych i materialnych przeznaczony do prowadzenia działalności gospodarczej, zakład zaś – również jako zorganizowany zespół składników niematerialnych i materialnych, tyle że przeznaczony do innych niż przedsiębiorstwo, choć określonych, celów⁷. W orzeczeniach wydanych na gruncie art. 435 § 1 k.c. wskazuje się, że z posłużenia się przez prawodawcę frazą „przedsiębiorstwo lub zakład” wynika to, iż odpowiedzialność odszkodowawczą na podstawie omawianej regulacji ponosić mogą także podmioty prowadzące działalność nieprzynoszącą jakichkolwiek korzyści majątkowych. Powyższe ma istotne znaczenie zwłaszcza dla przypisania odpowiedzialności deliktowej jednostkom organizacyjnym Skarbu Państwa⁸. Z kolei prowadzenia przedsiębiorstwa lub zakładu na własny rachunek nie należy postrzegać przez pryzmat stosunków prawnych, lecz każdorazowo powinno się przeanalizować faktyczny układ powiązań. W szczególności bez znaczenia jest tytuł prawny podmiotu prowadzącego na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wytwarzający środki wybuchowe lub posługujący się nimi do tego przedsiębiorstwa lub zakładu. Może to być prawo własności, w tym współwłasność, jak również dzierżawa, leasing bądź najem. Odpowiedzialność na podstawie analizowanego przepisu będą też ponosić podmioty prowadzące przedsiębiorstwo lub zakład bez tytułu prawnego⁹. Rozstrzygające w tym względzie powinno być bowiem to, kto ma możliwość wpływania na losy przedsiębiorstwa, decydowania o jego celu, kierowania jego pracą, wydawania poleceń załodze oraz sprawowania nadzoru nad nią¹⁰.

1. Pojęcie środków wybuchowych

Zakresem zastosowania art. 435 § 2 k.c. objęte są wyłącznie te przedsiębiorstwa i zakłady, które wytwarzają środki wybuchowe albo posługują się nimi. Kluczowe staje się zatem ustalenie, czym są owe środki wybuchowe. Zauważyć należy, po pierwsze, że Kodeks cywilny nie zawiera definicji legalnej wskazanego wyrażenia. Po drugie, termin „środki wybuchowe” zdaje się synonimem wyrażenia „materiały wybuchowe”, które stanowi w języku polskim silną kolokację. Frazę „materiały wybuchowe” można odnaleźć w słownikach, encyklopediach czy innych aktach prawnych, podczas gdy wyrażenie „środki

⁷ Skonieczny, Okoń (2012): 43; Dubis (2021): 982; Lewaszkiwicz-Petrykowska (1967): 88.

⁸ Zob. np. wyrok SN z 31 stycznia 2014 r., II CSK 187/13, Legalis nr 1092603.

⁹ Por. wyrok SN z 18 grudnia 2018 r., IV CSK 483/17, Legalis nr 1875429; wyrok SR w Jaśle z 26 marca 2019 r., I C 547/18, Legalis nr 2120617.

¹⁰ Śmieja (2014): 583; Lewaszkiwicz-Petrykowska (1956): 55; (1967): 100–102; Czachórski (1981): 611–612.

wybuchowe” nie charakteryzuje się aż tak znaczną łączliwością występujących w nim słów. Jednocześnie spośród czterech znaczeń słownikowych słowa „środek”¹¹ tylko jedno da się w sposób sensowny połączyć z przymiotnikiem „wybuchowy” – chodzi mianowicie o środek rozumiany jako „specyfik, preparat, substancję chemiczną”. Wskazane znaczenie odpowiada sposobowi pojmowania słowa „materiał” w wyrażeniu „materiał wybuchowy”, w związku z czym w dalszej analizie będą posługiwać się wskazanymi terminami zamiennie.

Wyrażenie „materiały wybuchowe” posiada obecnie dwie definicje legalne w różnych aktach prawnych. Pierwsza zawarta została w art. 3 pkt 11 ustawy z 21 czerwca 2002 r. o materiałach wybuchowych przeznaczonych do użytku cywilnego¹² i stanowi, że ilekroć w ustawie jest mowa o materiałach wybuchowych, należy przez to rozumieć „substancje chemiczne stałe lub ciekłe albo mieszaniny substancji, zdolne do reakcji chemicznej z wytwarzaniem gazu o takiej temperaturze i ciśnieniu i z taką szybkością, że mogą powodować zniszczenia w otaczającym środowisku, a także wyroby wypełnione materiałem wybuchowym, zaliczane do klasy 1, o których mowa w załączniku A”¹³. Z kolei druga definicja ustanowiona została w art. 3 ust. 1 pkt 9 ustawy z 13 czerwca 2019 r. o wykonywaniu działalności gospodarczej w zakresie wytwarzania i obrotu materiałami wybuchowymi, bronią, amunicją oraz wyrobami i technologią o przeznaczeniu wojskowym lub policyjnym¹⁴. W jej świetle materiałami wybuchowymi są:

a) substancje chemiczne stałe lub ciekłe albo mieszaniny tych substancji, które pod wpływem bodźców zewnętrznych są zdolne do gwałtownej reakcji chemicznej, której towarzyszy wydzielanie produktów gazowych o takiej temperaturze i ciśnieniu i z taką szybkością, że mogą powodować zniszczenia w otaczającym środowisku, a także wyroby wypełnione materiałem wybuchowym, z wyłączeniem amunicji,

b) materiały pirotechniczne – czyli materiały lub mieszaniny materiałów przewidzianych do wytwarzania efektów cieplnych, świetlnych, dźwiękowych, gazu, dymu lub kombinacji tych efektów, w wyniku bezdetonacyjnej, samopodtrzymującej się reakcji chemicznej, a także wyroby wypełnione materiałem pirotechnicznym,

c) plastyczne materiały wybuchowe – czyli materiały wybuchowe, których opis jest przedstawiony w części 1. „Opis materiałów wybuchowych” w ust. 1 załącznika technicznego do Konwencji w sprawie znakowania plastycznych materiałów wybuchowych w celu ich wykrywania, podpisanej w Montrealu dnia 1 marca 1991 r.¹⁵

¹¹ Słowo „środek” rozumiane może być jako: (i) „centrum, punkt centralny”, (ii) „wewnętrzna część czegoś”, (iii) „coś co ułatwia działanie, umożliwia osiągnięcie czegoś; sposób; narzędzie” albo (iv) „specyfik, preparat, substancja chemiczna”; por. Słownik języka polskiego SJP [SJP], s.v. *środek* (<https://sjp.pl/šrodk>, dostęp: 18.03.2022).

¹² T.jedn.: Dz. U. 2020, poz. 204 ze zm.

¹³ Chodzi o załącznik A do umowy europejskiej dotyczącej międzynarodowego przewozu drogowego towarów niebezpiecznych (ADR), sporządzonej w Genewie 30 września 1957 r., Dz. U. 2015, poz. 882 (dalej jako: Załącznik A).

¹⁴ T.jedn.: Dz. U. 2022, poz. 268.

¹⁵ Dz. U. 2007, poz. 948.

Zauważyć należy jednak, że obie z przywołanych powyżej definicji legalnych nie obejmują swoim zasięgiem Kodeksu cywilnego¹⁶, w związku z czym można się do nich odwoływać jedynie pomocniczo – mogą one co prawda dostarczać pewnych wskazówek podczas interpretacji art. 435 § 2 k.c., ale nie mają charakteru wiążącego czy decydującego w tej materii¹⁷. W szczególności nie powinno się przykładać większej wagi do tego, że druga z przytoczonych definicji wyłącza z zakresu pojęcia materiałów wybuchowych amunicję. Wydaje się bowiem, że wyłączenie to pełni na gruncie wskazanej ustawy funkcję wyłącznie techniczno-porządkującą (w odniesieniu do amunicji przewidziane zostały nieco inne zasady wykonywania działalności gospodarczej).

Mając na uwadze powyższe spostrzeżenie, jak również fakt, że literatura prawnicza nie zajęła (jednolitego) stanowiska co do rozumienia interpretowanego zwrotu, należy ustalić jego znaczenie na gruncie języka ogólnego, poszukując w pierwszej kolejności znaczenia wprost dla całej zbitki słownej¹⁸. Słownikowo wyrażenie „materiał wybuchowy” znaczy tyle co „substancja chemiczna, wybuchająca pod wpływem uderzenia lub iskry, używana do wyrobu amunicji, kruszenia skał, burzenia itp.”¹⁹. Według jeszcze innego ujęcia przez materiały wybuchowe należy rozumieć „związki lub mieszaniny zdolne pod wpływem określonego oddziaływania zewnętrznego lub samorzutnie do szybkiej przemiany chemicznej z wydzielaniem dużych ilości gorących i gwałtownie rozprężających się gazów (wybuchu); podział materiałów wybuchowych na: inicjujące, kruszące, miotające, plastyczne i środki pirotechniczne”²⁰.

Na podstawie zestawienia powyższych definicji – legalnych i słownikowych – można sformułować wniosek, że przez środki wybuchowe w rozumieniu art. 435 § 2 k.c. rozumieć należy substancje chemiczne, które samorzutnie lub pod wpływem określonego oddziaływania zewnętrznego zdolne są do gwałtownej przemiany chemicznej o charakterze egzotermicznym, której towarzyszy wydzielanie produktów gazowych w postaci wybuchu, przez co mogą one powodować zniszczenia w otaczającym środowisku. W szczególności za środki wybuchowe można uznać, przykładowo: trotyl, kwas pikrynowy, nitroglicerynę, dynamit, heksogen, proch czarny czy nitrocelulozę, jak również materiały pirotechniczne, takie jak petardy (por. s. 113 Załącznika A) czy zimne ognie (por. s. 111 Załącznika A).

¹⁶ Podstawowym zasięgiem danej definicji legalnej zawartej w ustawie jest obszar tekstu tej ustawy. Nadto taka definicja wiąże również wszystkie akty wykonawcze do tej ustawy, jak również obowiązuje na obszarze innych ustaw, jeżeli ustawa zawierająca definicję legalną do nich odsyła; szerzej zob. Zieliński (2017): 188–189.

¹⁷ W tym kontekście za nie w pełni trafne uznać należy stanowisko zaprezentowane przez Mariusza Zelka (2019: 755), który twierdzi, że „przez środki wybuchowe w rozumieniu art. 435 KC należy rozumieć [podkreślenie – M.M.] materiały wybuchowe, zgodnie z definicją nadaną temu pojęciu w art. 3 pkt 11 ustawy z 21.6.2002 r. o materiałach wybuchowych przeznaczonych do użytku cywilnego (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 283 ze zm.)”.

¹⁸ Szerzej na temat zastosowanych dyrektyw percepcyjnej fazy wykładni por. Zieliński (2017): 290–295.

¹⁹ Zob. Słownik języka polskiego PWN [SJP PWN], s.v. *materiał wybuchowy*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/materiał%20wybuchowy.html> [dostęp: 18.03.2022].

²⁰ Por. Marcinek (2008): 588 (s.v. *materiały wybuchowe*).

W tym kontekście pewne wątpliwości budzić może stanowisko Sądu Okręgowego w Szczecinie, który – rozpoznając kasus pożaru w magazynie butli gazowych – lakonicznie stwierdził, że w sprawie nie ma zastosowania art. 435 § 2 k.c., gdyż „pozwana nie dysponowała środkami wybuchowymi tylko butlami gazowymi”²¹. Sąd nie wyjaśnił przy tym, jak rozumie pojęcie środków wybuchowych i dlaczego butle gazowe nie stanowią, jego zdaniem, desygnatu tego wyrażenia. Zauważyć należy, że acetylen magazynowany w butlach może eksplodować nawet bez obecności tlenu. W odpowiednich warunkach ciśnienia i temperatury pod wpływem oddziaływania inicjatora reakcji spalania – np. w postaci iskry, małego płomienia lub uderzenia mechanicznego (wstrząsu lub upadku butli) – może nastąpić reakcja rozkładu acetyleny. W wyniku tego rozkładu wydziela się ciepło przyspieszające reakcję, powodując gwałtowny wzrost ciśnienia mogący doprowadzić do rozsadzenia butli. W następstwie rozsadzenia butli, na skutek obecności tlenu z powietrza, reakcja przechodzi w deflagracyjne lub detonacyjne spalanie wodoru oraz cząsteczek acetyleny, które nie uległy rozkładowi²². Reakcja taka może powodować poważne zniszczenia w otoczeniu, w tym ofiary śmiertelne, utratę zdrowia przez ludzi oraz znaczne straty materialne²³. W specjalistycznej literaturze wskazuje się, że „każde zdarzenie, w którym butle z acetylenem poddane zostały zwiększonemu oddziaływaniu termicznemu lub oddziaływaniu mechanicznemu, niosą ze sobą zagrożenie, którego skutki ciężko jest przewidzieć. Kiedy butla narażona jest na działanie pożaru lub innego źródła ciepła bądź jeśli nie wiadomo, czy była poddana działaniu strumienia ciepła o dużym natężeniu, należy przeprowadzić ewakuację ludzi z obszaru o promieniu od 150 do 300 m”²⁴.

Mając na uwadze powyższe, wydaje się, że można w sposób sensowny bronić tezy, że butle gazowe stanowią środek wybuchowy, ponieważ zawarta w nich substancja chemiczna jest zdolna, pod wpływem określonych oddziaływań zewnętrznych, do gwałtownej reakcji chemicznej o charakterze egzotermicznym i wybuchu, przez co może powodować zniszczenia w otaczającym środowisku. W każdym razie jest to co najmniej kwestia dyskusyjna, a dokonana przez sąd, lakoniczna odmowa zakwalifikowania butli gazowych jako środków wybuchowych wydaje się nieco pochopna. Zaprezentowany przykład pokazuje też, że w niektórych przypadkach przy kwalifikowaniu konkretnych substancji jako materiałów wybuchowych konieczne może być dysponowanie wiadomościami specjalnymi i zasięgnięcie opinii biegłego. Jednocześnie – w moim przekonaniu – należy cały czas mieć na uwadze *ratio legis* art. 435 § 2 k.c. i w przypadkach wątpliwych przypisywać decydujące znaczenie temu, czy dana substancja w określonych ilościach generuje nadzwyczajne zagrożenie dla otoczenia, czy też jest stosunkowo bezpieczna z uwagi na np. niewielkie rozmiary potencjalnych szkód.

²¹ Zob. wyrok SO w Szczecinie z 17 września 2014 r., II Ca 900/13, Lex nr 2332167.

²² Szerzej zob. Półka, Kukfisz (2018): 517–518.

²³ Półka, Kukfisz (2018): 516.

²⁴ Półka, Kukfisz (2018): 521.

2. Wytwarzanie środków wybuchowych lub posługiwanie się nimi

Zaostrzona odpowiedzialność obejmuje przy tym jedynie podmioty prowadzące przedsiębiorstwa lub zakłady wytwarzające owe środki wybuchowe albo posługujące się nimi. Z uwagi na to, że oba czasowniki (tj. „wytwarzać” i „posługiwać się”) nie posiadają ani definicji legalnych, ani ustalonego znaczenia w języku prawniczym, należy zbadać ich sens na gruncie reguł semantycznych polskiego języka powszechnego. Słownikowo termin „wytwarzać” posiada dwa znaczenia i może być rozumiany jako „produkować, wyrabiać” (np. przedmioty) albo jako „powodować, wywoływać” (np. jakiś stan, sytuację, atmosferę)²⁵. Kontekst językowy pozwala jednak na wyeliminowanie drugiego z przywołanych znaczeń i przyjęcie, że „wytwarzanie” stanowi na tle art. 435 § 2 k.c. synonim „produkcji”. Wskazany rezultat językowy zdaje się znajdować potwierdzenie także w wykładni funkcjonalnej – mianowicie produkcja materiałów wybuchowych jest z definicji działalnością szczególnie niebezpieczną²⁶. W literaturze podnosi się przy tym trafnie, że rodzaj wykorzystywanej technologii produkcyjnej pozostaje irrelevantny dla kwalifikacji przedsiębiorstwa jako wytwarzającego środki wybuchowe²⁷.

Więcej trudności może natomiast wywoływać ustalenie, które przedsiębiorstwa (zakłady) „posługują się” środkami wybuchowymi. Na gruncie polskiego języka powszechnego „posługiwać się” znaczy tyle co: (i) „używać czegoś jako środka do osiągnięcia jakiegoś celu lub jako pomocy przy jakiejś czynności” (np. posługiwać się narzędziem, metodą), (ii) „zlecać komuś wykonanie pracy, którą się miało zrobić samemu; wyręczać się” (np. posługiwać się kimś), (iii) „władać” (np. posługiwać się językiem)²⁸. Przy uwzględnieniu kontekstu językowego analizowanego zwrotu stwierdzić należy, że spójność całego wyrażenia może być zachowana jedynie przy przyjęciu pierwszego z zaprezentowanych znaczeń czasownika „posługiwać się”. W doktrynie dodaje się ponadto, że dla uznania, że przedsiębiorstwo posługuje się środkami wybuchowymi nie ma znaczenia, jaką rolę pełnią one w funkcjonowaniu tego przedsiębiorstwa – decydującą czy też jedynie pomocniczą²⁹. Wskazany pogląd co do zasady należy uznać za trafny, z ewentualnym zastrzeżeniem, że być może sytuacje incydentalnego posługiwania się materiałami wybuchowymi w ilościach niepowodujących szczególnego niebezpieczeństwa dla otoczenia powinny zostać wyłączone spod zakresu omawianej regulacji (np. gdyby podmiot prowadzący kancelarię zakupił jedno opakowanie zimnych ogni na imprezę integracyjną).

Prawodawca, opisując w art. 435 § 2 k.c. charakter przedsiębiorstw i zakładów, posłużył się spójnikiem „albo” (przepis stanowi o przedsiębiorstwach

²⁵ Por. SJP PWN, s.v. *wytwarzać* (<https://sjp.pwn.pl/slowniki/wytwarzac.html>, dostęp: 18.03.2022).

²⁶ Karaszewski (2019): 780.

²⁷ Safjan (2020): 1562.

²⁸ Zob. SJP PWN, s.v. *posługiwać się* (<https://sjp.pwn.pl/slowniki/poslugiwac%20sie.html>, dostęp: 18.03.2022).

²⁹ Stanowisko to wyrażone zostało po raz pierwszy przez Adama Olejniczaka (2014: 507) i spotkało się z uznaniem w doktrynie; por. Karaszewski (2019): 780; Wałachowska, Ziemiak (2018): 531.

lub zakładach wytwarzających środki wybuchowe albo posługujących się takimi środkami). Według derywacyjnej koncepcji wykładni, ustalając znaczenie spójników, należy odwołać się do wiedzy logicznej (tj. ustalić sens logiczny danego zwrotu)³⁰. Wydaje się jednak, że choć słowo „albo” klasycznie odpowiada spójnikowi alternatywy rozłącznej, to na gruncie analizowanego unormowania prawodawca rozumie je wyjątkowo jako alternatywę łączną. Za interpretacją taką przemawiają względy natury aksjologicznej – skoro zarówno przedsiębiorstwa (zakłady) wytwarzające środki wybuchowe, jak i przedsiębiorstwa (zakłady) posługujące się takimi środkami uważane są przez prawodawcę za generujące niebezpieczeństwo szkód uzasadniające oparcie odpowiedzialności tych podmiotów na zasadzie ryzyka, to tym bardziej przedsiębiorstwa (zakłady) dokonujące obu tych czynności jednocześnie powinny odpowiadać w sposób zaostrzony, jako że *in abstracto* niosą ze sobą co najmniej takie samo zagrożenie szkód dla otoczenia. Kolejnym argumentem na rzecz zaprezentowanej wykładni może być okoliczność, że konwencja, którą powszechnie przypisuje się Tadeuszowi Kotarbińskiemu³¹ i zgodnie z którą spójnikowi „albo” należy nadawać znaczenie alternatywy rozłącznej, a spójnikowi „lub” – alternatywy łącznej, nie była jeszcze powszechnie przyjęta w czasach, w których pracowali twórcy Kodeksu cywilnego z 1964 r.

Wreszcie, w piśmiennictwie jednolicie przyjmuje się, iż dla przypisania odpowiedzialności, o której mowa w art. 435 § 2 k.c., nie jest konieczne, aby wytwarzanie środków wybuchowych lub posługiwanie się nimi „wprawiało w ruch” przedsiębiorstwo lub zakład³², czy też wiązało się z korzystaniem z przetworzonych sił przyrody³³. Z tego względu za trafne należy uznać stanowisko, że odpowiedzialność taką poniesie np. podmiot prowadzący kamieniołom, którego działalność opiera się w głównej mierze na pracy ludzi lub zwierząt, jeśli wykorzystuje się w nim środki wybuchowe³⁴.

Poza zakresem analizowanej regulacji pozostaje natomiast przypadek, gdy osoba fizyczna nieprowadząca działalności gospodarczej ani zakładu faktycznie wytwarza środki wybuchowe (bez wymaganej koncesji) lub posługuje się nimi. Można mieć wątpliwość, czy jest to rozwiązanie trafne³⁵. Z jednej strony w sytuacji takiej nadal występuje aspekt generowania ponadprzeciętnego niebezpieczeństwa szkód dla otoczenia uzasadniająca zaostrzoną odpowiedzialność. Z drugiej – nie jest już tak silny motyw, wskazywany często przy zasadzie ryzyka – *cuius commodum eius periculum*³⁶.

³⁰ Zieliński (2017): 296.

³¹ Wronkowska, Zieliński (1993): 147; Witorska (2019): 91.

³² Śmieja (2014): 578; Wałachowska, Ziemiak (2018): 863.

³³ Dubis (2021): 983.

³⁴ Radwański, Olejniczak (2014): 249; Zelek (2019): 755.

³⁵ Na gruncie odpowiednio stosowanego do omawianej odpowiedzialności art. 435 § 1 k.c. również bywa kwestionowana zasadność wprowadzonego w nim zawężenia katalogu podmiotów potencjalnie odpowiedzialnych jedynie do prowadzących przedsiębiorstwa lub zakłady, podczas gdy aktywność innych podmiotów także stwarzać może podobne zagrożenia; por. Ziemiak, Karolak (2020): 88.

³⁶ Choć spotkać można też myśl, że pojęcie zysku w przytoczonej paremii powinno być rozumiane bardzo szeroko, por. wyrok SN z 11 sierpnia 1956 r., IV CR 258/55, OSN 1957, nr 1, poz. 28.

III. ZDARZENIE SZKODZĄCE

W literaturze wyrażono zapatrywanie, że szkoda nie musi wynikać z wytwarzania lub używania materiałów wybuchowych, lecz wystarczające jest istnienie związku przyczynowego między „ruchem całokształtu przedsiębiorstwa” a szkodą³⁷. Przytoczony pogląd może jednak budzić wątpliwości, i to z kilku przyczyn.

Skoro w doktrynie jednolicie przyjmuje się, że dla zastosowania art. 435 § 2 k.c. nie jest konieczne, aby przedsiębiorstwa i zakłady były wprawiane w „ruch” za pomocą środków wybuchowych (w jakimkolwiek tego słowa znaczeniu), to formułowanie wymogu, że szkoda musi pozostawać w związku przyczynowym z takim „ruchem”, jawić się może jako niekonsekwentne. Nie wydaje się zasadne, aby przykładowo podmiot zajmujący się profesjonalnie przygotowywaniem pokazów sztucznych ogni na różne uroczystości powinien ponosić odpowiedzialność na zasadzie ryzyka za szkodę powstałą w związku z poślizgnięciem się klienta przy kasie w sklepie z fajerwerkami. Nałożenie obowiązku odszkodowawczego na podmiot niewinny wymaga bowiem zawsze szczególnego uzasadnienia³⁸. W przypadku podmiotów prowadzących przedsiębiorstwa lub zakłady wytwarzające środki wybuchowe albo posługujące się nimi motywem zaostrenia odpowiedzialności jest szczególne niebezpieczeństwo, jakie wiąże się z używaniem tego rodzaju materiałów. Jeśli wyrządzona szkoda pozostaje w danym przypadku w związku z korzystaniem przez przedsiębiorcę ze środków wybuchowych, to istnieje wyraźne uzasadnienie oparcia jego odpowiedzialności na zasadzie ryzyka. Jeżeli natomiast dany uszczerbek wynika na przykład z poślizgnięcia się w sklepie, to wydaje się, że nie ma żadnych racji przemawiających za oderwaną od winy odpowiedzialnością prowadzącego przedsiębiorstwo – poślizgnięcie się w sklepie z fajerwerkami nie jest przecież bardziej prawdopodobne od poślizgnięcia się w sklepie spożywczym (profil przedsiębiorstwa nie ma w tym kontekście żadnego znaczenia; oba stany faktyczne nie różnią się żadną cechą relewantną)³⁹. Do wniosków takich prowadzi zastosowanie pozajęzykowych reguł wykładni, w tym zwłaszcza dyrektyw funkcjonalnych aksjologicznych (tj. odwołujących się do wartości akceptowanych społecznie⁴⁰, a przypisywanych prawodawcy).

³⁷ Karaszewski (2019): 780; Olejniczak (2014): 507.

³⁸ Lewaszkiewicz-Petrykowska (1956): 54; Kuźmicka-Sulikowska (2011): 68; Warkalło (1972): 207 i podana tam literatura.

³⁹ Warto zauważyć, że na tle podobnego stanu faktycznego, dotyczącego poślizgnięcia się pasażera na oblodzonym peronie kolejowym, mimo że pociągu nie było nawet na stacji, dość powszechnie przypisuje się prowadzącemu przedsiębiorstwo kolejowe odpowiedzialność na podstawie art. 435 § 1 k.c.; zob. np. Czachórski (1981): 612; Radwański, Olejniczak (2014): 251; Zelek (2018): 911; Longchamps de Bérier (1948): 277; Garlicki (1959): 42; Śmieja (2014): 589. Niemniej ostatnimi czasy pojawia się coraz więcej głosów krytycznych wobec takiej interpretacji art. 435 § 1 k.c.; por. literaturę wskazaną w przyp. 38.

⁴⁰ W tym kontekście warto przywołać wyniki przeprowadzonych przeze mnie badań ankietowych typu CAWI dotyczących społecznego poczucia sprawiedliwości deliktowej (populację badaną stanowiły osoby w wieku 20–60 lat, mieszkające w województwie wielkopolskim oraz posiadające co najmniej średnie wykształcenie; o wypełnienie ankiety poproszonych zostało 320 responden-

Na marginesie zauważyć można, że również na gruncie art. 435 § 1 k.c. (który powinien być stosowany odpowiednio do odpowiedzialności ustanowionej w art. 435 § 2 k.c.) coraz częściej formułowane są w piśmiennictwie poglądy krytyczne wobec szerokiego pojmowania ruchu przedsiębiorstwa jako przyczyny szkody⁴¹.

Wydaje się ponadto, że w przypadku podmiotów zajmujących się profesjonalnie wytwarzaniem lub wykorzystywaniem środków wybuchowych istnieje dodatkowy powód przemawiający za proponowaną wykładnią. Skoro środki wybuchowe nie muszą mieć dla przedsiębiorstwa lub zakładu takiego znaczenia, aby wprawiać je w ruch, lecz mogą w nim pełnić jedynie rolę pomocniczą (uboczną), to tym bardziej trudno bronić poglądu, jakoby źródłem wzmożonego niebezpieczeństwa dla otoczenia była całość funkcjonowania przedsiębiorstwa (zakładu), które jedynie w niewielkim (czy wręcz incydentalnym) zakresie posiłkuje się środkami wybuchowymi⁴². Powyższy problem zilustrować można następującym przykładem: w marketach spożywczych w okresie sylwestrowym często sprzedawane są różnego rodzaju materiały pirotechniczne. Nie ulega wątpliwości, że gdyby w wyniku ich samozapłonu doszło w sklepie do wyrządzenia szkód klientom, to podmiot prowadzący dany market powinien ponosić za te szkody odpowiedzialność na podstawie art. 435 § 2 k.c. Gdyby jednak podzielić zapatrywanie, że prowadzący przedsiębiorstwo posługujące się środkami wybuchowymi odpowiada w sposób niezależny od winy za każdą szkodę pozostającą w związku z jakimkolwiek aspektem funkcjonowania takiego przedsiębiorstwa, to pojawić by się mogło pytanie, jak należałoby ocenić sytuację, w której klient tego samego marketu doznałby na jego terenie szkody np. w lipcu (tj. w momencie, w którym materiałów pirotechnicznych nie ma w ofercie sklepu)⁴³. Czy prowadzący sklep

tów dobranych kwotowo; jedna z części badania polegała na zapoznaniu uczestników z pięcioma stanami faktycznymi, w których doszło do wyrządzenia szkody poza istniejącym stosunkiem zobowiązaniowym; respondenci mieli za zadanie wybrać – kierując się własnym poczuciem słuszności, a nie ewentualną znajomością przepisów – czy ktokolwiek powinien być w danej sytuacji zobowiązany do zapłaty odszkodowania, a jeśli tak, to kto i czy jego odpowiedzialność powinna być zależna od podjęcia odpowiednich środków ostrożności czy też nie). Z badań tych wynikało, że dla zdecydowanej większości respondentów – w kontekście zaostrożenia odpowiedzialności odszkodowawczej – nie miał znaczenia abstrakcyjnie ujmowany profil przedsiębiorstwa, tylko to, czy szkoda pozostawała w związku ze zdarzeniem szczególnie niebezpiecznym (ze zmaterializowaniem się niebezpieczeństwa charakterystycznego dla danego przedsiębiorstwa). Wyniki badania znajdują się obecnie w opracowaniu.

⁴¹ Kaliński (2019): 285; Zelek (2018): 916; Łopuski (2004): 667, 682–684 i 693–694; Ziemiak, Karolak (2020): 87–88; Lackoroński (2013): 239–240.

⁴² Tego rodzaju rozumowanie formułowane jest często w doktrynie na gruncie art. 435 § 1 k.c.; zamiast wielu zob. Czachórski (1981): 612–613.

⁴³ *Nota bene*, w moim przekonaniu, sklep taki nie powinien być również traktowany jako przedsiębiorstwo wprawiane w ruch za pomocą sił przyrody w rozumieniu art. 435 § 1 k.c. (za kwalifikacją wielkopowierzchniowych obiektów handlowych jako przedsiębiorstw wprawianych w ruch za pomocą sił przyrody opowiedział się SA w Łodzi w wyroku z 8 grudnia 2017 r., I ACa 454/17, Lex nr 2461444). W tym kontekście podzielałam w podstawowym zakresie poglądy zaprezentowane przez przedstawicieli piśmiennictwa w publikacjach wymienionych w przyp. 38. Za interpretacją zawężającą pojęcie ruchu przedsiębiorstwa tylko do takich przejawów jego działalności, które generują ponadprzeciętne niebezpieczeństwo szkód dla otoczenia (wynikają z ryzyka charakterystycznego dla danego rodzaju działalności) zdają się przemawiać zarówno systemowe, jak

powinien nadal odpowiadać na zasadzie ryzyka, ponieważ okresowa sprzedaż (raz w roku) materiałów pirotechnicznych mieści się w kategorii prowadzenia „ubocznej” działalności gospodarczej wykorzystującej środki wybuchowe? Czy też komentowany przepis należałoby rozumieć w ten sposób, że dla przypisania zaostrzonej odpowiedzialności konieczne jest wytwarzanie środków wybuchowych lub posługiwanie się nimi w chwili wyrządzenia szkody? Żadne z powyższych rozwiązań nie wydaje się w pełni trafne. Pierwsze już *prima facie* jawi się jako sprzeczne z ze społecznym poczuciem sprawiedliwości, drugie zaś wymagałoby badania *ad casum*, czy na terenie sklepu znajdowały się w danym dniu jakiegokolwiek materiały pirotechniczne – w razie ustalenia, że nie, prowadzący market odpowiadałby za przykładowe poślizgnięcie się kupującego przy kasie na zasadzie winy, a w razie stwierdzenia, że w magazynie pozostało choćby jedno opakowanie niesprzedanych sztucznych ogni – ten sam podmiot za takie samo poślizgnięcie ponosiłby odpowiedzialność obiektywną.

Przyjęcie stanowiska, że odpowiedzialność, o której stanowi art. 435 § 2 k.c., powstaje tylko wówczas, gdy szkoda pozostaje w związku z wytwarzaniem środków wybuchowych lub posługiwanie się nimi (a zatem gdy urzeczywistniło się niebezpieczeństwo charakterystyczne dla prowadzenia tej właśnie działalności⁴⁴) pozwala w sposób aksjologicznie spójny rozwiązać wyżej wskazane problemy.

Pamiętać należy ponadto, że odpowiednie stosowanie art. 435 § 1 k.c. do przedsiębiorstw lub zakładów wytwarzających środki wybuchowe albo posługujących się takimi środkami oznacza, że do sytuacji takich zastosowanie znajdują także okoliczności egzoneracyjne określone w odnośnym przepisie. Specyfika przedsiębiorstw wykorzystujących materiały wybuchowe zdaje się nie wymagać przy tym żadnych modyfikacji w tym zakresie. Ograniczone ramy niniejszego opracowania nie pozwalają jednak na szczegółowe przeanalizowanie tego zagadnienia.

IV. ZAKOŃCZENIE

Z powyższych rozważań wynikają w szczególności następujące wnioski: podmiotem odpowiedzialnym za szkodę na gruncie art. 435 § 2 k.c. jest prowadzący na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wytwarzający środki

i funkcjonalne dyrektywy wykładni. Ramy niniejszego opracowania nie pozwalają jednak na zaprezentowanie przebiegu całego procesu interpretacyjnego (wykładni w sensie pragmatycznym) przepisu art. 435 § 1 k.c.

⁴⁴ Postulaty ograniczenia odpowiedzialności odszkodowawczej wyłącznie do szkód charakterystycznych dla ryzyka stworzonego przez danego rodzaju działalność pojawiają się w literaturze także na tle art. 435 § 1 k.c.; por. Zelek (2018): 81–82; Ziemiak, Karolak (2020): 90; Bagińska (2019): 134–135. Podobne rozwiązanie funkcjonuje także w niemieckim systemie odpowiedzialności odszkodowawczej, w którym co prawda, podobnie jak w Polsce, również brak klauzuli ogólnej odpowiedzialności na zasadzie ryzyka, jednakże poszczególne regulacje przewidujące tzw. *Gefährdungshaftung* obejmują zakres swojego zastosowania wyłącznie szkody spowodowane urzeczywistnieniem się ryzyka charakterystycznego dla danej działalności, czynności, urządzenia, rzeczy czy substancji (ale niepozostające w związku z jakimkolwiek jej aspektem); zob. Kötz, Wagner (2021): 191; Fuchs, Pauker, Baumgärtner (2017): 281.

wybuchowe lub posługujący się nimi, przy czym przez „środki wybuchowe” należy rozumieć substancje chemiczne, które samorzutnie lub pod wpływem określonego oddziaływania zewnętrznego zdolne są do gwałtownej przemiany chemicznej o charakterze egzotermicznym, której towarzyszy wydzielanie produktów gazowych w postaci wybuchu, przez co mogą one powodować zniszczenia w otaczającym środowisku. Jednocześnie wątpliwości w zakresie tego, czy dany podmiot jest adresatem normy wynikającej z art. 435 § 2 k.c. czy nie, powinny być rozstrzygane z uwzględnieniem *ratio legis* tego przepisu, tj. przez pryzmat stopnia niebezpieczeństwa generowanego przez dany podmiot.

Z zastosowania dyrektyw wykładni funkcjonalnej wynika również, że obiektywna odpowiedzialność, o której stanowi art. 435 § 2 k.c., powstaje tylko wówczas, gdy szkoda pozostaje w związku z wytwarzaniem środków wybuchowych lub posługiwaniem się nimi. Dla zastosowania omawianej regulacji nie jest wystarczające istnienie adekwatnego powiązania kauzalnego pomiędzy uszczerbkiem a jakimkolwiek innym aspektem funkcjonowania danego przedsiębiorstwa lub zakładu.

Rozważenia wymaga, czy *de lege ferenda* odpowiedzialności na podstawie komentowanego przepisu nie powinny ponosić także osoby fizyczne nieprowadzące na własny rachunek przedsiębiorstwa (zakładu), a pomimo to wytwarzające środki wybuchowe lub posługujące się nimi.

Bibliografia

- Bagińska, E. (2019). Prawo deliktów w przyszłym kodeksie cywilnym (propozycje założeń). Państwo i Prawo 74(10): 124–140.
- Bieniek, G., Gudowski, J. (2018). Komentarz do art. 435. W: J. Gudowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz. Tom 3: Zobowiązania – część ogólna (s. 858–880). Warszawa.
- Bieniek, G. (2002). Komentarz do Kodeksu cywilnego. Księga trzecia. Zobowiązania. Tom 1. Warszawa.
- Czachórski, W. (1981). Czyny niedozwolone. W: Z. Radwański (red.), System prawa cywilnego. Tom 3. Cz. 1: Prawo zobowiązań – część ogólna (s. 517–713). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Dubis, W. (2021). Komentarz do art. 435. W: E. Gniewek, P. Machnikowski (red.), Kodeks cywilny. Komentarz (s. 981–987). Warszawa.
- Fuchs, M., Pauker, W., Baumgärtner, A. (2017). Delikts- und Schadenersatzrecht. Berlin–Heidelberg.
- Garlicki, S. (1959). Odpowiedzialność cywilna za nieszczęśliwe wypadki. Warszawa.
- Kaliński, M. (2019). Zobowiązania. Część ogólna. Warszawa.
- Karaszewski, G. (2019). Komentarz do art. 435. W: J. Ciszewski, P. Nazaruk (red.), Kodeks cywilny. Komentarz (s. 779–782). Warszawa.
- Kötz, H., Wagner, G. (2021). Deliktsrecht. München.
- Kuźmicka-Sulikowska, J. (2011). Zasady odpowiedzialności deliktowej w świetle nowych tendencji w ustawodawstwie polskim. Warszawa.
- Lackoroński, B. (2013). Odpowiedzialność cywilna za pośrednie naruszenia dóbr. Warszawa.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska, B. (1967). Odpowiedzialność cywilna prowadzącego na własny rachunek przedsiębiorstwo wprawiane w ruch za pomocą sił przyrody (art. 435 k.c.). Warszawa.
- Lewaszkiwicz-Petrykowska, B. (1956). Zakres niedbalstwa jako podstawy odpowiedzialności cywilnej. Nowe Prawo 3: 49–68.
- Longchamps de Bériet, R. (1948). Zobowiązania. Wyd. 3. Oprac. J. Górski. Poznań.

- Łopuski, J. (2004). Odpowiedzialność za szkody wyrządzone w związku z użyciem sił przyrody (art. 152 k.z.): jej znaczenie i ewolucja w perspektywie minionego 70-lecia. *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 3: 666–695.
- Marcinek, J. (red.) (2008). *Ilustrowana encyklopedia powszechna A–Z*. Kraków.
- Naworski, J.P. (2015a). Przedsiębiorca i przedsiębiorstwo w polskim prawie prywatnym, cz. I. *Przegląd Prawa Handlowego* 8: 4–12.
- Naworski, J.P. (2015b). Przedsiębiorca i przedsiębiorstwo w polskim prawie prywatnym, cz. II. *Przegląd Prawa Handlowego* 10: 12–23.
- Olejniczak, A. (2014). Komentarz do art. 435. W: A. Kidyba (red.), *Kodeks cywilny*. Tom 3: Komentarz. *Zobowiązania – część ogólna* (s. 504–513). Warszawa.
- Półka, M., Kukfisz, B. (2018). Butle i wiązki acetylenowe w warunkach pożaru. *Scientific Review – Engineering and Environmental Sciences* 27(4): 516–523.
- Radwański, Z., Olejniczak, A. (2014). *Zobowiązania – część ogólna*. Warszawa.
- Safjan, M. (2020). Komentarz do art. 435. W: K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny*. Tom 1. *Komentarz. Art. 1–449¹⁰* (s. 1561–1568). Warszawa.
- Skonieczny, M., Okoń, A. (2012). Artykuł 435 § 1 Kodeksu cywilnego w świetle orzecznictwa sądownego. *Temidium* 3(69): 43–39.
- Śmieja, A. (2014). Czyny niedozwolone. W: A. Olejniczak (red.), *System prawa prywatnego*. Tom 6: *Prawo zobowiązań – część ogólna* (s. 359–808). Warszawa.
- Wałachowska, M., Ziemiak, M. P. (2018). Komentarz do art. 435. W: M. Fras, M. Habdas (red.). *Kodeks cywilny. Komentarz*. Tom 3: *Zobowiązania. Część ogólna* (art. 353–534) (s. 518–548). Warszawa.
- Warkało, W. (1972). *Odpowiedzialność odszkodowawcza. Funkcje, rodzaje, granice*. Warszawa.
- Witowska, A. (2019). Interpunkcja w aktach prawnych ogłaszanych w *Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa.
- Wronkowska, S., Zieliński, M. (1993). *Problemy i zasady redagowania tekstów prawnych*. Warszawa.
- Zelek, M. (2018). Ruch przedsiębiorstwa lub zakładu jako przyczyna szkody (art. 435 § 1 k.c.) de lege lata i de lege ferenda. *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 4: 903–930.
- Zelek, M. (2019). Komentarz do art. 435. W: M. Gutowski (red.), *Kodeks cywilny*. Tom 2: Komentarz do art. 353–626 (s. 748–763). Warszawa.
- Zieliński, M. (2017). *Wykładnia prawa. Zasady – reguły – wskazówki*. Warszawa.
- Ziemiak, M.P., Karolak, M. (2020). Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez przedsiębiorstwo wprawiane w ruch za pomocą sił przyrody (art. 435 k.c.). Rozważania de lege lata i de lege ferenda na kanwie orzecznictwa sądownego i poglądów Profesora Jana Łopuskiego. *Prawo i Wiąż* 3(33): 62–91.